

UOT 94(479.24)

KÖNÜL ƏLİYEVƏ

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

<https://orcid.org/0000-0001-9424-9293>

Konulqabilqizi@mail.ru

SÜRMƏLİ QƏZASINDA PAMBIQÇILIĞIN İNKİŞAFI (XIX ƏSRİN SON ONİLLİKLƏRİ)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/114/91-97>

XIX əsrin 80-90-cı illərində İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasının təsərrüfat həyatında pambıqçılıq təsərrüfatı mühüm yer tuturdu. Mərkəzi Rusiyanın pambıq-parça istehsalı müəssisələrinin mahiyyəti artan tələbi bölgədə pambıqçılığın inkişafına güclü təkan vermişdi. Bölgədə pambıqtəmizləmə qurğuları da sürətlə artırdı. Təqdim edilən məqalədə Sürməli qəzasında bəhs olunan dövrdə pambıqçılıq təsərrüfatı və onunla bağlı olan emal sənayesinin inkişafının xarakterik cəhətləri rəsmi sənədlər və statistik göstəricilər əsasında araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Sürməli qəzası, pambıqçılıq, təkmil kənd təsərrüfatı aləti və maşınları, mahiyyət, pambıqtəmizləmə müəssisələri.

Giriş. Azərbaycanın qərb bölgəsi olan İrəvan quberniyasında, eləcə də onun cənub hissəsi olan Sürməli qəzasında yerli azərbaycanlı əhalinin təsərrüfat həyatında XIX əsrin sonuna doğru **pambıqçılıq** mühüm yer tutmağa başladı. Rusiya imperiyasının mərkəzi quberniyalarında və Polşa çarlığında pambıq-parça istehsalı müəssisələrinin **mahiyyəti** artan tələbi bu regionda pambıqçılığın inkişafına güclü təkan verdi. Bununla bağlı regionda pambıqtəmizləmə müəssisələri də sürətlə artmaqda idi. Yerli əhalinin yüzillər boyu əsas dolanışiq mənbəyi olmuş **taxılçılıq: buğda, arpa və darı** becərilməsi tədricən azalır, pambıqçılığa diqqət artırılırdı. Əkinçilik üçün çox əlverişli olan Araz düzənliyində, o cümlədən onun cənub-qərb hissəsi olan Sürməli düzündə yaşayan türk-müsəlman ailələr Araz çayından və onun qollarından çoxlu sayda kanal və arxlar inşa edərək pambıq plantasiyalarının müntəzəm suvarılmasını təmin edir, nəticədə bol məhsul götürməyə müvəffəq olurdular.

Çar Rusiyasının İrəvan xanlığını işğal etməsindən sonra yeni hakimiyyətin təmsilçiləri müstəmləkəçi təfəkkürü ilə bu yerlərin təbii imkanlarından yararlanmaq, o cümlədən inkişaf etməkdə olan pambıq-parça sənayesini ucuz xammalla təmin etmək məqsədi ilə bir sıra addımlar atdılar. Rus məmurlarının irəli sürdüləri layihələr, ticarət əkinçiliyinin müxtəlif sahələrinin vəziyyəti, o cümlədən pambıqçılığın inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan tarixşünaslığında həm ümumi xarakterli əsərlərdə [1, 2], həm də xüsusi tədqiqatlarda qiymətli məlumatlar əks olunmuşdur. Bu baxımdan, görkəmli alimlərimiz Ə.S.Sumbatzadə və M.Ə.İsmayılovun monoqrafiyaları [3, 4] xüsusi qeyd edilməlidir. Lakin bu əsərlərdə XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində yalnız Azərbaycanın Bakı və Yelizavetpol (Gəncə – K.Ə.) quberniyaları və qismən də İrəvan quberniyasının Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında kənd təsərrüfatı sahələri haqqında faktlar tədqiqata cəlb edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası yenidən müstəqilliyini bərpa etdikdən sonrakı dövrdə, xüsusən də son illərdə Qərbi Azərbaycan – İrəvan quberniyası haqqında tədqiqatlar aparılmasına diqqət xeyli artmışdır. Nəşr edilmiş məqalə və əsərlərdə İrəvan quberniyasında siyasi vəziyyət, ermənilərin köçürülməsinin etno-demoqrafik proseslərə təsiri, erməni silahlı dəstələrinin yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı törətdikləri qətl və qarətlər [5, 6, 7, 8, 9] kimi məsələlər daha çox tədqiqat mövzusu olmuşdur. Yalnız İ.F.Kazımbəyli və E.T.Qarayevin monoqrafiyalarında [10, 11] XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasının təsərrüfat həyatının tədqiqinə nisbətən geniş yer ayrılmışdır. Lakin bu əsərlərdə də bütün Qərbi Azərbaycan regionu üzrə təsərrüfat həyatından bəhs edildiyi üçün, Sürməli bölgəsinin iqtisadi vəziyyətinə yalnız ötəri toxunulmuşdur. Təqdim etdiyimiz məqalədə

Vətən tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq Sürməli qəzasında pambıqçılıq təsərrüfatı və bu sahə üzrə emal sənayesinin yaranması geniş faktik material və statistik göstəricilər əsasında araşdırılmışdır.

Qərbi Azərbaycan, İrəvan quberniyası, bu yerlərin xalqımıza məxsusluğu ilə bağlı müxtəlif xarakterli tədqiqatlar aparılması zəruriliyini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2025-ci il noyabrın 3-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş yığıncaqda çıxışında xüsusi vurğulamışdır: “Bizim zəngin tariximiz əfsuslar olsun ki, Ermənistan tərəfindən, erməni diasporu tərəfindən uzun illər ərzində təhrif edilmişdir və bu istiqamətdə bizə qarşı aparılan təbliğat bu gün də dayanmır. Ona görə bunun qabağına biz öz həqiqətlərimizi qoymalıyıq” [12].

Əsas hissə. İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhali pambıq bitkisi becərilməsi ilə qədim zamanlardan məşğul olsa da, pambıq məhsulu yalnız yerli tələbatı ödəmək üçün becərilirdi. Bu sahəni ticarət əkinçiliyinin mühüm sahəsinə çevirmək, Rusiya sənayesinin məhlucə tələbatını qarşılamaq üçün quberniya miqyasında inkişaf etdirmək məqsədilə ilk təşəbbüs XIX əsrin 40-cı illərində irəli sürülmüşdü. O zamankı Qafqaz canişini knyaz M.Vorontsovun göstərişi ilə Misirdən və ABŞ-dan yüksək keyfiyyətli, uzun lifli pambıq növünün çiyidi gətirilmiş və əhaliyə paylanmışdı. Lakin bu gətirilmə növ yerli şəraitə uyğun gəlmədiyi üçün, bol məhsul vermədi və əhalinin ona marağı azaldı. Ona görə də, sonrakı dövrdə yerli, qısa lifli – *qara qoza növünün* becərilməsi davam etdirildi.

1861-ci ildə ABŞ-da vətəndaş müharibəsinin başlanması ilə Mərkəzi Rusiyaya amerikan məhlucə ixracı kəskin şəkildə ixtisar olunduğu üçün, yenidən növbəti dəfə Cənubi Qafqazda, o cümlədən İrəvan quberniyasında pambıqçılığın inkişaf etdirilməsinə diqqət artırıldı. Həmin il quberniya miqyasında 30 000 pud pambıq lifi məhsulu götürülmüşdü. Sonrakı illərdə pambıqçılıq sürətlə inkişaf etdirilmiş və 1870-ci ildə tarlalardan 273 870 pud pambıq məhsulu əldə edilmişdi. Yerli əhali pambıqçılıqla quberniyanın düzənlik hissəsində: Sürməli, İrəvan, Eçmiədzin, Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzalarında məşğul olurdu. Bu illərdə istehsal edilmiş pambıq məhsulunun nə qədərini Sürməli bölgəsinin payına düşdüyü mənbələrdə qeyd olunmamışdır. Lakin quberniya üzrə pambıq istehsalında daha sonrakı dövrdə Sürməli qəzasının mühüm yer tutmasını nəzərə alsaq, bu illərdə də pambıq məhsulunun əhəmiyyətli bir hissəsinin süni suvarmanın geniş yayıldığı Sürməli bölgəsinin payına düşdüyünü güman etmək mümkündür.

1880-ci illərdə İrəvan quberniyasında pambıq əkinləri yenidən azalmağa başladı. 1882-ci ildə İrəvan quberniyasında 27 151 pud çiyid səpilmiş, 74 183 pud təmizlənmiş pambıq lifi əldə edilmişdi. 1883-cü ildə 16 249 pud çiyid səpilmiş, 73 262 pud təmizlənmiş pambıq lifi əldə edilmişdi [13, 3a 1883 r., c.7, 8]. 1884-cü ildə isə quberniya üzrə 98 920 pud pambıq məhsulu götürülmüşdü [13, 3a 1884 r., c.8].

İrəvan quberniyasının 1884-cü il üzrə şərhində quberniya üzrə pambıqçılıq təsərrüfatında baş verən bu geriləmənin bütövlükdə pambıq ticarətində durğunluqdan və təmizlənmiş pambıq lifinin – məhlucənin qiymətinin aşağı düşməsindən qaynaqlandığı, əhalinin də pambıq əvəzinə, digər daha gəlirli sahələrə yönəlmələri ilə bağlı olduğu qeyd edilmişdi. Məhlucənin qiymətinin aşağı düşməsi isə amerikan növünə nisbətən, yerli qara qoza növünün aşağı keyfiyyətli olması ilə əlaqədar idi. Üstəlik, yerlərdəki pambıqtəmizləmə qurğuları pambıq lifini çiyiddən yaxşı təmizləyə bilmirdi, pambıq lifinin sıxılıb-bağlanması işi də lazımı şəkildə görülmürdü. Pambıq-parça fabriklərinin ticarət agentləri də bunları əsas göstərərək, yerli növ məhlucə ucuz qiymət təklif edirdilər.

Pambıqçılıq təsərrüfatlarının zəif inkişaf etməsinin digər mühüm səbəbi irriqasiya sisteminin çox primitiv səviyyədə olması və ya heç olmaması ilə bağlı idi. Suvarma suyu ilə bağlı problemlər yaşayan yerli sakinlər növbəti mövsümdə pambıq əkinini sahələrini ixtisar etməyə məcbur qalırdı. Ona görə də, İrəvan quberniyası miqyasında pambıqçılığı inkişaf etdirmək üçün həm pambıqtəmizləmə zavodlarını daha keyfiyyətli qurğularla təchiz etmək, həm də irriqasiya sistemini inkişaf etdirmək zəruri idi.

Quberniya üzrə pambıqçılığın inkişafına növbəti təkan Mərkəzi Rusiyadan və Polşa çarlığından pambıq parça fabriki sahiblərinin və müxtəlif ticarət firmalarının 1885-ci ildə yerli pambıq istehsalçılarına pulsuz pambıq toxumu – çiyidi paylaması oldu. Həm də bu fabrik və firma nümayəndələri toplanacaq bütün məhsulu İrəvan bazarında həmin il üçün formalaşmış qiymətlə satın almağı öhdələrinə götürmüşdülər.

Rusiya toxuculuq fabriki sahiblərinin həmin dövrdə yerli əhaliyə amerikan pambığı çiyidini pulsuz paylaşması gözlənilən səmərəni vermədi. Bunun bir səbəbi göndərilən çiyidin keyfiyyətinin aşağı olması, digər səbəbi isə yerli əhalinin amerikan pambığını becərmək qaydasını bilmədiyinə görə, yerli növə nisbətən daha az məhsul əldə etməsi idi.

İrəvan quberniyasının 1888-ci il üzrə şərhində Rusiya fabrik sahiblərinin ABŞ-ın şimal ştatlarında əkilən və İrəvan quberniyasının iqliminə daha uyğun və daha keyfiyyətli olan 1 200 pud pambıq çiyidinin 1887-ci ildə gətirib əhali içərisində pulsuz paylamalarının müsbət nəticə verdiyi qeyd edilmişdir [13, za 1888 r., c.16]. Həmin il pambıq əkən ailələr **amerikan** növünü becərməklə bol məhsul götürmüş və təmizlənmiş pambıq lifini daha baha qiymətə sata bilmişdilər.

Rus fabrikantları həmçinin Amerikadan **pambıqtəmizləmə maşını – “cin” adlı lifi çiyiddən ayıran qurğunu** gətirib, əsas pambıqçılıq bölgələrində quraşdırmış və pulsuz şəkildə pambıq əkənlərin istifadəsinə vermişdilər. Rus fabrik sahiblərinin yeganə şərti, onlardan müftə pambıq çiyidi alanların və onların pambıqtəmizləmə maşınlarından pulsuz istifadə edənlərin öz məhsulunu sonda İrəvanda həmin il üçün qərarlaşmış bazar qiymətinə uyğun olaraq, yalnız onlara satmaları idi. Rusiya pambıq-parça istehsalçıları həmçinin İrəvanda *iri anbarlar* inşa etmiş və orada **pambıq lifini sıxıb-bağlayan hidravlik maşınlar** alıb quraşdırmışdılar.

Rusiya Dövlət Əmlakı nazirliyi də İrəvan quberniyasında pambıqçılığı inkişaf etdirmək üçün addımlar atırdı. Nazirliyin xətti ilə bir aqronom ABŞ-a ezamiyyətə göndərilmişdi ki, orada pambıqçılığın vəziyyəti ilə tanış olsun və öyrəndiyi təcrübəni quberniyada yaradılan nümunəvi pambıq tarlasında tətbiq edib, yerli pambıqçılara nümayiş etdirdirsin [13, za 1888 r., c.17]. 1888-ci ildə Sürməli qəzasında 11 166 desyatin sahədə pambıq əkilmişdi, amerikan növü əkənlər hər desyatından 80 rubl, yerli növ əkənlər isə 65 rubl xalis gəlir əldə etmişdilər.

1890-cı ildə İrəvan quberniyasında 26 065 desyatin sahəyə pambıq çiyidi səpilmiş, 506 350 pud məhsul götürülmüşdü [14, c.111-112]. 1881-ci ildə quberniya üzrə 42 828 pud pambıq məhsulu götürüldüyünü nəzərə alsaq, 10 il ərzində pambıq istehsalının 12 dəfəyə qədər artdığını görmək olur. Lakin istinad verdiyimiz mənbədə qəzalar üzrə nə qədər pambıq çiyidi əkilməsi və məhsul götürülməsi haqqında məlumat verilmədiyindən, bu artımda Sürməli qəzasının payını dəqiqləşdirmək mümkün deyil. Bununla belə, 1888-ci və 1891-ci illərdə Sürməli qəzasında pambıq əkini sahəsi ilə İrəvan quberniyası üzrə 1890-cı il göstəricisinin müqayisə edilməsi, belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Sürməli qəzası həmin dövrdə Qərbi Azərbaycanın başlıca pambıqçılıq mərkəzi idi.

Sürməli qəzasının İrəvan quberniyasının pambıq istehsalında belə aparıcı mövqe tutması XIX əsrin 90-cı illərində daha da möhkəmləndi. “İrəvan quberniyasının 1891-ci il üzrə şərh”inə görə, həmin il Sürməli qəzasında 14 min desyatin sahəyə pambıq əkilmişdi. Bu, İrəvan quberniyası üzrə həmin il əkilən pambıq əkinlərinin – 27,6 min desyatin sahənin [13, za 1891 r., c.6] yarısından çoxu demək idi. Toplanmış pambıq kəndlərdə quraşdırılmış 318 ədəd “cin” pambıqtəmizləmə qurğusu [13, za 1891 r., c.7] vasitəsilə çiyiddən təmizlənmiş, sıxılıb bağalanaraq Rusiya toxuculuq fabriklərinə göndərilmişdi.

“İrəvan quberniyasının 1892-ci il üzrə şərh”ində Sürməli qəzasında pambıq əkinlərinin əvvəlki ildə olduğu kimi, 14 min desyatin sahədə aparıldığı və 161 200 pud [13, za 1892 r., c.7] və ya əvvəlki ilə nisbətən 9 min pud az məhsul toplandığı əks olunmuşdur. “İrəvan quberniyasının 1893-cü il üzrə şərh”ində Sürməli qəzasında pambıq əkinlərinin 16 min desyatin, yəni bir il əvvələ nisbətən 2 000 desyatin çox sahədə aparıldığı və 238 200 pud və ya əvvəlki ilə nisbətən 77 200 pud artıq məhsul toplandığı, həm də məhsulun əksər hissəsinin amerikan növü olduğu qeyd edilmişdi. Həmin il quberniya miqyasında 32 291 desyatin sahədə pambıq çiyidi səpilmiş, 552 957 pud pambıq məhsulu götürülmüşdü [13, za 1893 r., c.5]. Bu da Sürməli qəzasının həmin dövrdə quberniya üzrə başlıca pambıq istehsalı mərkəzi olduğunu aydın şəkildə göstərir.

1893-cü ildə toplanmış pambığın hamısı **“cin”** adlı pambıqtəmizləmə qurğularında çiyiddən təmizlənmişdi. Bu qurğular pambığı sürətlə təmizləməklə, əvvəllər bu məqsəd üçün istifadə edilən **“çaqrix”** qurğularını sıradan çıxarmışdı. Lakin çaqrix qurğuları ləng işləsə də, alınan təmizlənmiş pambıq lifi uzun və elastik olurdu. Çinin mişarları isə pambıq liflərini didir və qırır, lakin çiyidləri

daha sürətlə təmizləyirdi. Elə buna görə də böyük həcmdə pambıq məhsulunu çiyiddən təmizləmək üçün çağrıxdən istifadə edilməsi artıq sərfəli deyildi.

XIX əsrin 90-cı illərinin ortalarında qəza üzrə pambıq əkinlərinin kəskin şəkildə azalması daha çox xarici faktorlarla bağlı idi. İrəvan quberniyasının 1894-cü il üzrə şərhində qeyd olunmuşdu ki, həmin il Amerikada 102 milyon pud pambıq məhsulu götürülmüşdü ki, bu da əvvəlki ildən 26 milyon pud artıq idi. Bu bolluq da, öz növbəsində pambıq lifinin satış qiymətlərinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdu. İrəvan bazarında 1894-cü ilin noyabrında bir pud yaxşı keyfiyyətli pambıq lifi 5,8 rubla satılırdı. 1893-cü ilin noyabr ayında isə bir pud yaxşı keyfiyyətli pambıq lifi 7,5 rubla, 1892-ci ildə isə bir pud yaxşı keyfiyyətli pambıq lifi daha baha qiymətə - 8,5 rubla satılmışdı [13, 3a 1894 r, c.3]. İş o yerə çatmışdı ki, İrəvan quberniyasında hasil edilən pambıq lifini yerli istehsalçılardan alıb Moskva sənaye rayonundakı pambıq-parça fabriklərinə satan moskvalı kapitalist Alekseyevin firması bazarda yaranmış vəziyyəti özü üçün əlverişli hesab etmədiyi üçün, İrəvan şəhərindəki kontorunu bağlamalı olmuşdu.

Rusiya hakimiyyəti orqanları yerli istehsalçıları həvəsləndirmək və daxili bazarı qorumaq məqsədilə 1895-ci ilin əvvəlində amerikan pambığı üzərində gömrük rüsumunu 0,7 rubl yüksəltdi. Nəticədə, İrəvan quberniyasında pambığın qiyməti az da olsa yüksəldi və 6 rubla çatdı [13, 3a 1894 r, c.4].

Maraqlıdır ki, dünya bazarında pambıq lifinin qiymətinin kəskin şəkildə ucuzlaşmasından narahat olan Amerikan pambıq plantatorları da 1895-ci ildə çiyid səpinini 2 dəfə ixtisar etməyi qərara almışdılar. Bu da öz növbəsində dünya bazarında pambığın qiymətinin sonrakı ucuzlaşmasının qarşısını aldı.

“İrəvan quberniyasının 1895-ci il üzrə şərh”ində Sürməli qəzasında pambıq əkinlərinin bir il əvvələ nisbətən 12 500 desyatin az sahədə aparıldığı, lakin 61 060 pud artıq məhsul toplandığı, həm də məhsulun əksər hissəsinin amerikan növü olduğu qeyd edilmişdi [13, 3a 1895 r., c.2]. Pambıq əkinlərinin belə kəskin azalması 1894-cü ildə Sürməli qəzasında pambığın məhsuldarlığının, gözləntilərin əksinə olaraq, çox aşağı düşməsi və az gəlir gətirməsi ilə əlaqədar idi. 1895-ci ildə isə iqlim şərtlərinin çox əlverişli olması, pambıq əkini sahələrinin ixtisar olunmasına baxmayaraq, yüksək məhsul toplanmasına imkan vermişdi.

“İrəvan quberniyasının 1896-cı il üzrə şərh”ində Sürməli qəzasında taxıl əkinlərinin bir il əvvələ nisbətən ixtisar edildiyi, pambıq əkininin isə 274 desyatin artıq ərazidə aparıldığı qeyd olunmuşdur. Həmin il qəza üzrə 3 765 desyatin sahəyə çiyid səpilmiş, 57 641 pud təmizlənmiş pambıq lifi əldə edilmişdi. Bu göstərici də, bir il əvvələ nisbətən 43 449 pud az idi [13, 3a 1896 r., c.2, 3]. Həmin il İrəvan bazarında təmizlənmiş pambıq lifinin bir pudu 6,5 – 8,5 rubl arasında satılmışdı. Quberniya əhalisi təmizlənmiş pambıq lifi satışından 1,5 milyon rubl gəlir qazanmışdı [13, 3a 1896 r., c.3].

Həmin mənbədə pambıq əkinlərinin daha çox Araz çayına yaxın gilli torpağı olan düzənliklərdə yayıldığı və mövsüm ərzində cəmi 2 dəfə suvarılmanın yetərli olduğu bildirilmişdi. Əksinə, Araz çayı vadisindən uzaqlaşdıqca, gilli torpaqların əvəzinə, əhəng qarışıq torpaqlar üstünlük təşkil etdiyindən, o yerlərdə pambıq əkinlərinin mövsüm ərzində 6 dəfəyə qədər suvarmaq tələb olunduğu qeyd edilmişdi. Bu da həmin torpaqlarda pambıq becərilməsini çətinləşdirir, süni suvarma sisteminin zəifliyi də, öz növbəsində, pambıq əkinlərinin xeyli hissəsinin quraqlıqdan məhv olmasına gətirib çıxarırdı.

Pambıq əkilən 1 desyatin sahəni suvarmaq üçün tələb olunan su, taxıl əkilən sahəyə sərf ediləndən 1,6 dəfə artıq idi [15, c.632]. Ona görə də, pambıq əkilən plantasiyaların suvarma suyu ilə təminatı çox vacib şərt idi.

“İrəvan quberniyasının 1898-ci il üzrə şərh”ində Sürməli qəzasında pambıq əkinlərinin 7 250 desyatin sahəni əhatə etdiyi və bu göstəricinin quberniya üzrə 22 280 desyatin pambıq əkilmiş sahənin üçdə biri qədər olduğu, qəza üzrə toplanan 145 min pud təmizlənmiş pambıq lifinin, quberniya üzrə əldə edilmiş 383 min pud təmizlənmiş pambıq lifinin üçdə birindən xeyli çox olduğu, həm də məhsulun əksər hissəsinin amerikan növü olduğu qeyd edilmişdi [13, 3a 1898 r, c.2].

“İrəvan quberniyasının 1899-cu il üzrə şərh”ində Sürməli qəzasında pambıq əkinlərinin 6 324 desyatin sahəni əhatə etdiyi və bu göstəricinin quberniya üzrə 21 054 desyatin sahənin üçdə birindən xeyli az olduğu, qəza üzrə toplanan 270 835 min pud təmizlənmiş pambıq lifinin, quberniya üzrə əldə

edilmiş 406 106 pud təmizlənmiş pambıq lifinin yarısından xeyli çox olduğu, həm də məhsulun əksər hissəsinin amerikan növü olduğu qeyd edilmişdi [13, 3a 1899 r., c.2]. Müraciət etdiyimiz bu mənbədə İrəvan quberniyasında 1899-cu ildə pambıq əkinlərinin əvvəlki ilə nisbətən 740 desyatin ixtisar edildiyi, lakin toplanan pambıq lifinin 1898-ci ilə nisbətən 231 106 pud çox olduğu və bu nəticənin Sürməli qəzasında bol məhsul götürülməsindən qaynaqlandığı xüsusi vurğulanmışdı.

1900-cü ildə Sürməli qəzasında 5 967 desyatin sahədə, quberniya üzrə 15 257 desyatin sahədə pambıq əkilmiş, Sürməli qəzasında 235 568 pud təmizlənmiş pambıq məhsulu götürülmüşdü [13, 3a 1900 r., c.2]. Bu da əvvəlki ildən 35 267 pud az idi. Buna səbəb qəza üzrə pambıq əkini sahəsinin azalması idi. Bu da öz növbəsində 1899-cu ilin quraqlıq olmasına görə, pambıq tarlalarının az məhsul verməsi ilə əlaqədar idi.

Quberniya üzrə 1900-cü ildə 382 035 pud təmizlənmiş pambıq məhsulu götürülmüşdü ki, bunun da üçdə ikisini təkcə Sürməli qəzası vermişdi. Bu faktlar XIX əsrin sonunda İrəvan quberniyasının başlıca pambıq istehsalı mərkəzinin Sürməli qəzası olmasını təsdiqləyir.

Cədvəl 1.

***Sürməli qəzasında və İrəvan quberniyasında
XIX əsrin son onilliklərində pambıq istehsalı***

İllər	Pambıq əkilən sahə (desyatinlə)		Hasıl edilmiş pambıq lifi (pudla)	
	Sürməli qəzası	İrəvan quberniyası	Sürməli qəzası	İrəvan quberniyası
1888	11 166	22 079	170 000	338 370
1890	12 000	26 065	168 000	506 350
1891	14 000	27 605	170 000	464 000
1892	14 000	29 091	161 000	557 100
1893	16 000	32 291	238 200	552 957
1894	16 000	32 142	162 150	396 912
1895	3 491	18 583	101 090	364 177
1896	3 765	14 572	57 641	200 131
1897	4 389	14 646	197 505	386 256
1898	7 250	22 280	145 000	383 000
1899	6 324	21 054	270 835	406 106
1900	5 967	15 257	235 568	382 035

İrəvan quberniyası rəisinin 1880-1890-cı illər üzrə hesabatlarına əlavə kimi tərtib edilmiş şərh-lərdəki statistik göstəricilər əsasında tərtib etdiyimiz 1 sayılı cədvəldə XIX əsrin sonunda Sürməli qəzasında və bütövlükdə İrəvan quberniyası üzrə pambıq çiyidi əkini sahələrinin və toplanmış məhsulun necə dəyişdiyi əks olunmuşdur. Həmin cədvəldən aydın görünür ki, bəhs olunan dövrdə Sürməli qəzası İrəvan quberniyasının başlıca pambıq istehsalı mərkəzi idi.

XIX əsrin son onilliklərində əhali həm yerli “qaraqoza” növünü, həm də amerikan növünü əkilir, becərirdi. “Qaraqoza” növündən alınan təmizlənmiş pambıq lifinin uzunluğu daha qısa və qalın olduğu üçün aşağı keyfiyyətli sayılırdı və bazarda, bir qayda olaraq, amerikan növündən 1 rubl ucuz satılırdı. Məsələn, 1900-cü ildə İrəvan bazarında “qaraqoza” növündən alınan təmizlənmiş pambıq lifinin 1 pudu 9 rubl, amerikan növündən alınan təmizlənmiş pambıq lifinin 1 pudu qiyməti isə 10 rubl olmuşdu [13, 3a 1900 r., c.2]. Lakin pambıqçılıqla məşğul olan əhali yerli şəraitə daha yaxşı uyğunlaşdığına və müxtəlif xəstəliklərə qarşı daha davamlı olduğuna görə, “qaraqoza” növünü becərməyə üstünlük verirdi. Məsələn, “İrəvan quberniyasının 1899-cu il üzrə şərh-i”ndə qeyd olunmuşdu ki, həmin il pambıq plantasiyalarına suvarma suyu kifayət qədər verilmədiyinə görə, amerikan növü çiyid

səpilmiş sahələr “çor” xəstəliyinə yoluxmuş, bu da həmin sahələrin məhsuldarlığına çox mənfi təsir etmişdi [13, za 1899 r., c.2].

İrəvan quberniyasında, eləcə də Sürməli qəzasında pambıqçılıqda təcridən muzdlu əmək tətbiqi genişlənməkdə idi. Bununla belə, quberniya miqyasında XIX əsrin sonunda pambıqçılıq təsərrüfatında muzdlu əməkdən istifadəni araşdıran məmurların hesabatına görə, quberniyada pambıq əkinlərinin üçdə iki hissəsinə qədərini kəndli özü, qalan hissəni muzdlu işçi becərirdi. 1 desyatın pambıq sahəsinin becərilməsi üçün muzdlu işçiyə 52-55 rubl pul miqdarında vəsait ödənirdi [13, za 1899 r., c.2; 13, za 1900 r., c.2].

Nəticə. XIX əsrin son onilliklərində İrəvan quberniyası üzrə, o cümlədən Sürməli qəzasında taxıl istehsalının həcmi ilə əhalinin sayındakı artım arasında nisbəti nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, demək olar ki, toplanan bütün taxıl məhsulu yerli əhalinin ərzaq ehtiyacına, heyvanların yemlənməsinə və növbəti əkin üçün toxumluq tədarükünə sərf edilirdi. Yəni istehsal edilən taxıl məhsulları, bir qayda olaraq, quberniya hüduqlarından kənara satılmırdı. Əgər yerli əhali müəyyən qədər pambıqçılıqla məşğul olmasaydı, dövlət vergilərini ödəmək və şəxsi ehtiyaclarını qarşılamaq üçün imkanı olmazdı.

Ona görə də, bu dövrdə yerli əhali içərisində pambıqçılıq üzrə bilikləri yaymaq çox vacib vəzifə kimi irəli sürülürdü. İbtidai kənd məktəblərində kənd təsərrüfatı şöbələrinin təşkili və pambıqçılıq üzrə biliklərin şagirdlərə çatdırılması yaxşı təşəbbüs kimi dəstəklənirdi.

1 sayılı cədvəldən aydın göründüyü kimi, XIX əsrin sonunda Sürməli qəzası İrəvan quberniyası üzrə pambıq əkinini və istehsalında çox önəmli yer tuturdu. Pambıq istehsalı bu dövrdə yerli azərbaycanlı əhalinin əsas dolanışıq mənbəyinə çevrilmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 3 cildə, II c., Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1964, XI, 998 s.; Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). Məsul redaktor: AMEA-nın müxbir üzvü Mahmud İsmayılov. Bakı, Elm, 2007. 504 s. + 48 s. illüstrasiya.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. I cild. Baş redaktor akademik Teymur Bünyadov. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 544 s.
3. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку, изд-во АН Азерб.ССР, 2. 1958, 364 с.; Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, изд-во АН Азерб.ССР, 1964, 501 с.
4. Исмаилов М.А. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX – начале XX в. Баку, изд-во АН Азерб.ССР, 1964, 306 с. Исмаилов М.А. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. Баку, Элм, 1982, 116 с.
5. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Baş red. Y.Mahmudov. Bakı: Azərbaycan, 2010, 617 s.
6. Нифталиев И.В. Геноцид Азербайджанцев в Иреванской губернии (1918-1920). Баку: «Элм», 2017, 188 s.
7. Əliyeva K.Q. İğdır (Sürməli) bölgəsində erməni silahlı dəstələrinin müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1918-1920-ci illər). Bakı, «Tarix və onun problemləri», №1, 2017, s.327-333.
8. Aliyeva K.Q. İğdır (Sürməli) bölgəsi: Rusya işğalının etnodemografiksel duruma etkisi // I. International İğdir congress on multidisciplinary studies, November 6-8, 2018. Congress book of full texts. İğdir, İksad International Publishing House. 2018, Vol III. s. 2192-2196
9. Mustafa N. Qərbi Azərbaycan: faktlar, sənədlər, reallıqlar. Bakı, “Orxan” NPM, 2025, 108 s.
10. Kazımbəyli İ.F. Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: sosial-iqtisadi və siyasi tarix. XIX-XX əsrin əvvəlləri. Bakı: “Turxan” NPB, 2017, 400 s.
11. Qarayev E.T. Qərbi Azərbaycan XIX əsrin ikinci yarısı – XX yüzilliyin əvvəllərində (İrəvan quberniyasının materialları əsasında). Bakı, “Parlaq imzalar” nəşriyyatı, 2024, 808 s.
12. Əliyev İ.H. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş yığıncaqda çıxışı. 3 noyabr 2025-ci il. - <https://president.az/az/articles/view/70464> [21.11.2025].

13. Обзор Эриванской губернии за 1883-1913 гг. Приложения к Всеподданнейшему отчету о состоянии Эриванской губернии за 1883-1913 гг. - <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/50133-obzor-erivanskooy-gubernii-po-godam-erivan-1884-1913> [02.11.2025].
14. Памятная книжка Эриванской губернии на 1892 год / Под ред. К.А. Волчанина. / Эривань, Эриван. губ. стат. ком., 1892, 174 с.
15. Араксская равнина (в пределах Эриванской губернии). Коммерческое обследование Р.И.Даниловича // Район Тифлиско-Карсско-Эриванской железной дороги в экономическом и коммерческом отношениях. Тифлис, Типография Я.И.Либермана, 1897, с.521-803. - <https://minfin.gov.ru/common/upload/library/2023/11/main/648-e.pdf> [07.02.2026].
16. Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycanın sənayesi və proletariatı. Bakı: Elm, 1987, 256s.

КОНУЛ АЛИЕВА

*Доктор философии по историческим наукам,
Ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии,
Национальная Академия Наук Азербайджана*

РАЗВИТИЕ ХЛОПКОВОДСТВА В СУРМАЛИНСКОМ УЕЗДЕ (ПОСЛЕДНИЕ ДЕСЯТИЛЕТИЯ XIX ВЕКА)

В 80-90-х годах XIX века хлопководство занимало важное место в экономической жизни Сурмалинского уезда Эриванской губернии. Растущий спрос предприятий текстильной промышленности Центральной России на очищенного волокна дал мощный импульс развитию хлопководства в регионе. Также наблюдалось быстрое увеличение количества хлопкоочистительных предприятий в регионе. В данной статье на основе официальных документов и статистических данных исследованы особенности развития хлопководства и смежных перерабатывающих отраслей в Сурмалинском уезде в указанный период.

Ключевые слова: Сурмалинский уезд, хлопководство, усовершенствованные сельскохозяйственные орудия и машины, хлопкоочистительные заводы.

KONUL ALIYEVA

*PhD in History
Leading Researcher, Institute of History and Ethnology, ANAS*

DEVELOPMENT OF COTTON GROWING IN SURMALIN DISTRICT (LATER DECADES OF THE 1800s)

In the 1880s and 1890s, cotton growing occupied an important place in the economic life of the Surmalin District of the Yerevan Governorate. Growing demand for purified cotton from textile enterprises in Central Russia gave a powerful impetus to the development of cotton growing in the region. A rapid increase in the number of cotton gins was also observed in the region. This article, using official documents and statistical data, examines the development of cotton growing and related processing industries in the Surmalin District during this period.

Keywords: Surmali District, cotton growing, improved agricultural implements and machines, cotton gins.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 14 may 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 02 oktyabr 2026-cı il.

Rəyçilər: t.e.d. Hacı Həsənov, t.e.d. İbrahim Zeynaov.